

نقوش اساطیری - مذهبی مهرها و اثر مهرهای استوانه‌ای در ایلام باستان

مهرداد نوری مجیری^۱، مه‌رناز به‌روزی^۲، میرزا محمد حسنی^۳

^۱ گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران. m.noorimojiri@yahoo.com
^۲ (نویسنده مسئول) گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکز، تهران، ایران. mehrnaz_behroozi@yahoo.com
^۳ گروه تاریخ، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد شاهرود، سمنان، ایران. mohamadhassani18@yahoo.com

چکیده

ایلام نام قدیمی‌ترین تمدن و حکومت شکل گرفته در فلات ایران است که از هزاره سوم ق.م به بعد، بر بخش وسیعی از جنوب غرب و غرب ایران حاکمیت داشتند. این تمدن با مرکزیت شوش به عنوان کانون تجارت فلات ایران با دیگر سرزمین‌های همجوار نظیر «میان‌رودان» بود. یکی از مهم‌ترین عناصر هنری تمدن ایلام را می‌توان مهرهای استوانه‌ای آن‌ها دانست. مسئله‌ای که اینجا مطرح است چگونگی و میزان ارتباط مهرها با مذهب و انگاره‌های مذهبی است. این پژوهش با روش توصیفی و تحلیلی و با تکیه بر داده‌های کتابخانه‌ای به دنبال واکاوی میزان ارتباط مهرها و اثر مهرهای دوره ایلامی با مذهب و عناصر مذهب یاست. یافته‌های پژوهش حاکی از این است که مهم‌ترین نقوش مهرهای استوانه‌ای ایلام به نقوش اساطیری- مذهبی، اختصاص یافته است که در غالب موارد نمودی از خدایان، مراسم‌های مذهبی و یا شاهان ایلامی می‌باشد. براین اساس می‌توان گفت ایلامی‌ها در ابتدا خدایان خود را به شکل حیوان تجسم می‌کردند. از اواخر هزاره چهارم خدایان در اشکال ترکیبی حیوانات رواج یافت. در اواسط هزاره سوم این اشکال جای خود را به خدایان ترکیبی حیوان- انسان داد و پس از شروع نیمه دوم هزاره سوم ق.م خدایان به شکل انسان تجسم یافتند. در نهایت طی هزاره اول ق.م نخستین گام‌های تبدیل این خدایان به ایزدانی مجرد و نادیدنی برداشته می‌شود و بر مهرها و اثرمهرها خدایان نیز به این شکل ترسیم شده‌اند.

اهداف تحقیق:

۱. واکاوی تأثیر عنصر مذهب بر مهرها و اثرمهرهای دوره ایلامی.

۲. مطالعه سیر تکامل و تکوینی نقوش مهرهای مذهبی در دوره ایلامی.

سؤالات تحقیق:

۱. مذهب و عناصر مذهبی چه بازتابی در مهرهای دوره ایلامی داشته‌اند؟

۲. نقوش مهرها و اثر مهرهای مذهبی دوره ایلامی چه سیر تکوینی داشت است؟

اطلاعات مقاله

مقاله پژوهشی

شماره ۳۹

دوره ۱۷

صفحه ۴۰۲ الی ۴۱۷

تاریخ ارسال مقاله: ۱۳۹۸/۰۵/۲۰

تاریخ داوری: ۱۳۹۸/۰۸/۱۵

تاریخ صدور پذیرش: ۱۳۹۸/۱۰/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۳۹۹/۰۹/۰۱

کلمات کلیدی

ایلام باستان،

مهرهای استوانه‌ای،

اثرمهر،

نقوش اساطیری- مذهبی.

ارجاع به این مقاله

نوری مجیری، مه‌رناز، به‌روزی، میرزا محمد حسنی، (۱۳۹۹). نقوش اساطیری- مذهبی مهرها و اثر مهرهای استوانه‌ای در ایلام باستان. هنر اسلامی، ۱۷(۳۹)، ۴۰۲-۴۱۷.

doi dx.doi.org/10.22034/IAS
۲۰۲۰.۲۱۱۵۲۴.۱۱۰۷/

مقدمه

نام‌واژه‌ی ایلام از واژه‌ی الامتو (Elamtu)، اکدی به معنای «سرزمین مرتفع» گرفته شده است. امپراطوری ایلام باستان با مرکزیت شوش در نهایت گسترش تاریخی خود از اوایل هزاره سوم ق.م تا اواسط هزاره اول ق.م، به بخش بزرگی از مناطق غربی و جنوبی سرزمین ایران اطلاق می‌گردد که شامل استان‌های امروزی خوزستان، فارس و بخش‌هایی از لرستان، کردستان و کرمان است. شوش به عنوان تختگاه اصلی ایلامیان در زمینه بازرگانی بسیار فعال بوده و به دلیل موقعیت خاص جغرافیایی و سیاسی خویش، کانون تحرکات تجاری در داخل مناطق مختلف فلات ایران و سایر سرزمین‌های همجوار بوده است. علاوه بر شوش، مراکز تجاری دیگری در ایلام فعال بوده‌اند، «چغازنبیل»، «هفت‌تپه» و «جغامیش» و «تپه‌ملیان» از جمله آن‌ها بوده‌اند. «چغازنبیل» و «هفت‌تپه» متعلق به دوره ایلام میانی است و از آن‌ها مهرها و اثر مهرهای فراوانی یافت شده است. یکی از مهم‌ترین ویژگی‌های این تمدن را عنصر مذهب می‌دانند که نقش بسیار مهمی در زندگی روزمره آنان داشت. قدیمی‌ترین سند مکتوب در مورد مذهب ایلامی‌ها از حفاریات شوش به دست آمده که از دوره پادشاهی «هیتا» یازدهمین پادشاه سلسله آوان است که در حدود ۲۲۴۰-۲۲۷۰ ق.م حکومت می‌کرد. نشانه‌های مذهبی بودن مردمان ایلام باستان را می‌توان بر روی الواح سنگی، نقوش برجسته‌ها، مجسمه‌ها، استل‌ها، آجرنوشته‌ها، ظروف و به خصوص مهرهای استوانه‌ای و اثر مهرهای استوانه‌ای مشاهده نمود. اهمیت مذهب به حدی در تمدن ایلام زیاد است که محققان تعداد خدایان ایلامی در طول دوره دو هزار ساله حکومت آن‌ها را بسیار زیاد دانسته‌اند که تعداد هفتاد خدای ایلامی را نیز تاکنون شناسایی کرده‌اند. یکی از مهم‌ترین عناصر هنری برجای مانده از تمدن ایلام مهرهای استوانه‌ای هستند که می‌توانند نقش مهمی در بازشناسی سیر مذهبی در تمدن ایلامی داشته باشد.

درخصوص پیشینه پژوهش حاضر باید گفت تاکنون پژوهش مستقلی با این عنوان انجام نشده است اما مقالاتی درباره مهرهای استوانه‌ای در دوره ایلامیان انجام شده است. عزت‌اله نگهبان طی حفاری‌های انجام شده در هفت تپه در رابطه با کاربرد مهرها می‌گوید: «انگیزه به وجود آمدن این صنعت را می‌توان در علاقه بشر نسبت به شناساندن خویش و نمایش حق مالکیت جستجو نمود» (نگهبان، ۱۳۷۲: ۲۰۶). طلایی، در کتاب خود با عنوان «مهر در ایران از آغاز تا صدراسلام»، در این باره نوشته است در مهرهای مسطح اغلب سبک قدیمی تر نقوش هندسی استفاده می‌شده است اما نقوش مهرهای استوانه‌ای به نوعی بخشی از اعتقادات، باورها، جهان‌بینی و به طور کلی جنبه‌های معنوی تمدن و فرهنگ ایلام را نشان می‌دهند. آنچه که در مورد مجموعه مهرهای دوره ایلام بیشتر از هر موضوعی جلب توجه می‌کند، تنوع عناصر نقشی و موضوعات حکاکی شده بر روی آنهاست. نقوش حیوانات مختلف از وجوه بارز آن است که در طول دوران دو هزار ساله تمدن و فرهنگ ایلام دیده می‌شود که بدون تردید بیانگر راز و رمزها، باورها، اعتقادات و آداب و رسوم ایلامی‌ها بوده است. به غیر از نقوش حیوانی بر روی مهرهای استوانه‌ای ایلامی، نقوش اساطیری نیز به طور مستمر از آغاز پیدایش تمدن ایلام تا افول آن مورد استفاده قرار گرفته است (طلایی، ۱۳۹۳: ۳۴-۳۳). در رابطه با

نقوش مهرهای ایلام نویسندگانی چون پیرآمیه (۱۳۷۲. ۱۹۷۲. Amiet) در مورد مهرهای شوش، چغازنبیل توسط ادیت پرادا (۱۳۸۶. ۱۹۷۰. Porada)، هفت تپه (۱۹۹۱. Negahban)، دمیروشجی (۱۹۸۱. De miroschedji)، والتر هینتس (۱۳۷۱)، جوزی (۱۳۷۲) آثاری از خود برجای نهاده‌اند. سایر محققین چون ملک‌زاده بیانی (۱۳۶۳)، دنیل پاتس (۱۳۸۵)، یوسف مجیدزاده (۱۳۸۶)، محمدرحیم صراف (۱۳۹۱) و نیز طلایی (۱۳۹۳) در این رابطه مطالبی جسته و گریخته به رشته تحریر درآورده‌اند. همچنین آقای روح از دانشگاه سیدنی استرالیا با عنوان مهرهای ایلامی در سال ۲۰۰۸ در قالب پایان‌نامه دکتری خویش پژوهشی به انجام رسانیده است (Roach, ۲۰۰۸). مقالاتی نیز در این زمینه به نگارش درآمده است که شامل مقاله نقوش اساطیری مهرهای استوانه‌ای ایلام (مهرآفرین، ۱۳۸۰) و صحنه‌های اساطیری در مهرهای استوانه‌ای ایلام و بین‌النهرین باستان (۲۰۱. Ghaempanah et al) است. هرچند تاکنون این پژوهش‌ها در مورد مذهب ایلام و مهرهای استوانه‌ای اساطیری انجام پذیرفته است اما تاکنون پژوهش منسجمی در مورد سیر تحول خدایان و اساطیر بر روی مهرهای استوانه‌ای انجام نگرفته است، بنابراین در این مقاله با استناد به روش کتابخانه‌ای و توصیفی-تحلیلی به منظور شناسایی مهرهای استوانه‌ای مذهبی-اساطیری و شخصیت‌های موجود بر مهرهای ایلامی و بررسی سیر تحول آن‌ها در دوره ایلام می‌باشد.

۱. مهرهای استوانه‌ای در تمدن ایلامی

عمده‌ترین آثار باقی مانده از تمدن ایلامی، مهرها هستند که از آن‌ها می‌توان با استفاده از نقوش، اطلاعاتی در مورد زندگی روزمره، هنر و مذهب ایلامیان به دست آورد. مهرهای استوانه‌ای که از شوش و چغازنبیل به دست آمده‌اند کمک می‌کنند تا یک استخوان‌بندی از هنر حکاکی در ایلام از دوران قدیم در اوایل هزاره سوم ق.م و از طریق ایلام میانی در نیمه دوم هزاره دوم ق.م تا دوران ایلامی جدید در هزاره اول ق.م ارائه گردد (پرادا، ۱۳۸۶، ۴۸). کهن‌ترین مهرها از هزاره پنجم و به خصوص هزاره چهارم ق.م از گل پخته، سنگ گچ و سنگ مرمر سفید و شیری و سنگ صابون به شکل مسطح ساخته شده‌اند. شکل مهرهای اولیه دگمه‌ای یا نیمه کروی، بیضی، مخروطی، مکعب و مکعب مستطیل است که نقش را برطرف مسطح آن نقر و حکاکی کرده‌اند. در نوع دیگر که لوله‌ای است نقوش بر بدنه آن‌ها کنده شده و در وسط مهر چه مدور و چه دگمه‌ای و چه لوله‌ای سوراخی برای گذراندن تسمه یا بند کردن آن‌ها در نهایت دقت تعبیه شده است (بیانی، ۱۳۷۵: ۱۱-۱۲). برخی دیگر از مهرها نیز از یاقوت کبود، جیوه، یشم و مفرغ ساخته شده‌اند که به درازای $1\frac{1}{2}$ تا ۶۰ سانتی متر دیده شده‌اند (همایون‌فرخ، ۱۳۴۹: ۳۳-۳۰).

تنوع نقوش روی مهرهای استوانه‌ای بسیار زیاد است و نقوش را به دو دسته می‌توان طبقه‌بندی کرد: نقوشی که هنرمند با الهام از طبیعت اطراف خود و حیوانات موجود در آن خلق کرده و در کارهای خود استفاده کرده و نقوشی که سرچشمه آن را می‌توان در تخیل قوی و اسطوره‌ای مردم ایلام جستجو کرد. با انجام یک بررسی کلی بر روی مهرها می‌توان انواع نقوش مهرها را این چنین معرفی کرد: خطوط ساده هندسی و تزئینی، نقوشی از مظاهر طبیعت که بر

روی ابتدایی‌ترین مهرها وجود دارد، موجودات تخیلی و هیولایی که نشان از جهان‌بینی خاص و اعتقاد به قدرت‌های مافوق طبیعی است، متنوع‌تر شدن موضوعات نقوش مهرهای استوانه‌ای از دوره ایلام قدیم شروع شده است. صحنه‌های فعالیت روزانه و محیط اطراف زندگی، تصاویر صحنه‌های مراسم مذهبی و تصاویر مردان و زنان، تصاویر ارباب انواع و قهرمانان و خدایان، پادشاهان، تصاویر شکار با تیر و کمان، مردان در حال کار در مزارع و شخم زدن زمین با کج بیل، گله‌داری، کارگاه سفال و کوزه‌گری، قایق، درختان میوه، نظیر خرما، نقوش حیوانی مانند ردیف ماهیان و نقوش ماه و خورشید ثبت شده است. در جای دیگر یک ایلامی قایق خود را که دماغه برگشته زیبایی دارد به ساحل می‌آورد و در نقشی دیگر صاحب قایق به خشکی می‌رسد و صید خود را که دو ماهی بزرگ است به سر دارد (هینتس، ۱۳۸۷: ۳۵-۳۱). در دوره ایلام میانی به عنوان دوره اوج تمدن و فرهنگ ایلام باستان، اوج شکوفایی هنر مهرسازی و استقلال و برتری این هنر از «میان‌رودان» است. در این دوره، علاوه بر تنوع نقشی و پیشرفت حکاکی بر روی مهرهای استوانه‌ای، نقوش اساطیری و غیر اساطیری حیوانات بسیار زیاد می‌شود و کتیبه نیز به مهر اضافه شده است. یکی از شاخصه‌های صحنه‌پردازی‌های مهرهای استوانه‌ای ایلام میانی، صحنه‌های مذهبی است که خدایان و الهه‌ها با شکلی انسانی به صورت نشسته یا ایستاده به نمایش درآمده‌اند. لذا نقوش صحنه‌ای، تطور و تنوع خدایان، موجودات الهی و نیمه الهی و روایات مذهبی ایلامیان به صورت مترکم بر روی مهرها به وجود می‌آید. در دوره ایلام جدید، تمدن ایلام به دلیل رقابت‌های نظامی با آشور دچار تضعیف و فروپاشی می‌شود و لذا اطلاعات موجود از مهرسازی این دوره پراکنده می‌شود و کیفیت مهرسازی نیز پایین آمده است (طلایی، ۱۳۹۳: ۱۰۴-۱۰۰، ۴۷۹: ۱۹۹۳، Porada). با این تفاسیر می‌توان گفت مهرهای استوانه‌ای بخشی از تاریخ مذهبی دوره ایلامی را در بر گرفته‌اند.

۲.۲ اثر مهرها (Seals impression)

اثر مهرها به مجموعه‌ای از قطعات و اشیاء گلی گفته می‌شود که بر روی آن‌ها مهر مسطح یا استوانه‌ای زده می‌شود، گل رس ورز داده شده، فراوان‌ترین و در دسترس‌ترین ماده بدین منظور بود. به لحاظ مطالعات مهرشناسی همچنان که خود مهر دارای اهمیت است قطعات گلی مهر شده نیز از مدارک و شواهد بسیار مهم به شمار می‌آیند. اهمیت چنین مدارکی در بازسازی اوضاع اقتصادی و دینی و ابعاد دیگر جوامع باستان غیر قابل انکار است. این قطعات گلی جهت درپوش ظروف سفالی، بر روی ریسمان و طناب و جعبه بیشتر مورد استفاده قرار می‌گرفته است. این‌گونه قطعات که عمدتاً در ارتباط با کالا بوده است اثر مهر کالا (Commodity seal) نامیده می‌شوند. گروهی دیگر نیز در ارتباط با ارسال پیام از یک نقطه به نقطه دیگر بوده است و یا در بایگانی کردن کاربرد داشته‌اند که اصطلاحاً اثر مهر پیام (message seal) نامیده می‌شوند (طلایی، ۱۳۹۳، ۸). که به لحاظ شکلی از مهرها طیف وسیعی را در بر می‌گیرند. برخی از آن‌ها مخروط‌های گلی هستند که از آن‌ها به عنوان شیوه‌ای در قفل کردن درهای منازل استفاده شده است و یا بر روی پارچه‌های بسته‌بندی شده مورد استفاده قرار می‌گرفته است. اثر مهرها را نمی‌توان به طور کامل پیدا کرد و این موضوع کاملاً منطقی است برای اینکه باید شکسته می‌شدند تا اشیاء مهر و موم شده باز شوند. افزون بر این از

آنجا که مهرها برای ایجاد اثر بر روی گل طراحی شده‌اند پس بهترین شیوه برای مطالعه نقش مایه‌ها بررسی اثر آن‌ها می‌باشد (Ferioli, ۱۹۷۹, ۱۹-۲۶). بنابراین اثرمهرها می‌توانند به عنوان بازتابی از یک اثر ابزاری بخشی از تاریخ اقتصادی و دینی دوره ایلامی‌ها را به عصر حاضر منتقل کنند.

۳. تبیین و بررسی نقوش اساطیری و مذهبی بر روی مهرها و اثر مهرهای استوانه‌ای ایلامی

با اینکه اساس مذهب ایلامی بر ما پوشیده است اما شواهدی چون بناهای تاریخی، نقوش برجسته، مهر و اثر مهرها ویژگی‌هایی از آن دوران را آشکار می‌سازند. از هزاره سوم ق.م به بعد و آثار به جا مانده ماهیت چند خداگرایی در دین مردم ایلام مشاهده می‌گردد. در این دوره است ایزدبانویی به نام «پی‌نیکیر» از منطقه شوش سرور خدایان ایلام دانسته می‌شد (کامرون، ۱۳۷۳، ۱۸-۱۹). با بررسی آثار مطرح شده و نقوش مندرج بر روی مهرها می‌توان دین و مذهب مردم ایلام را بازشناسی و از سایر مؤلفه‌های هنری موجود در آن آثار متمایز نمود. در جمع‌بندی صحنه‌های مذهبی بر روی مهرهای استوانه‌ای و نقوش برجسته صخره‌ای می‌توان چهار صحنه اصلی را تشخیص داد که شامل: (۱) نیایش، (۲) قربانی کردن حیوانات، (۳) بارعام، (۴) حمل مجسمه‌های خدایان به معابد است (صراف، ۱۳۹۱: ۱۳۲). بر روی مهری استوانه‌ای از شوش مربوط به ۲۴۰۰ ق.م صحنه‌ای اساطیری- مذهبی در دو ردیف دیده می‌شود. در ردیف بالا سمت چپ، الهه‌ای شکارچی با کمان در دست بر روی دو تازی دیده می‌شود. در روبروی وی، الهه «ایشتار» با دو نماد بر روی شانه‌هایش بر روی دو شیر نشسته است. سپس مردی با حالت نیایش و نقوش ترکیبی انسانی- حیوانی به نمایش درآمده است. در تصویر شماره (۱) در اثر مهر، برتری الهه زن مشهود است.

این صحنه‌های اساطیری- مذهبی به نوعی با تفاوت‌هایی در ردیف پایین نیز تکرار شده است. به طور کلی هدف از ارائه این نقش برتری الهه‌ها و زنان و اهمیت قائل شدن برای آنان است. به طوری که در معاهده «هیتا» بین شاه اوان و نارامسین اکدی، نام اولین خدای ایلامیان در بین ۳۷ خدای ذکر شده، الهه «پی‌نیکیر» الهه آسمان و مادر خدایان است (جوزی، ۱۳۷۲: ۴۰-۳۵).

تصویر ۱: اثر مهر استوانه‌ای از شوش مربوط به ۲۴۰۰ ق.م (Amiet, ۱۹۸۶: ۷۱).

البته سابقه نقش زن بر روی مهرهای ایلامی به هزاره چهارم ق.م بر می‌گردد که مهرهایی مربوط به بانوان ایلامی را می‌توان در مجموعه مهرهای یافت شده از شوش لایه B و چغامیش پیدا کرد (Kantor, ۱۹۹۶, ۷۲۵). بر اساس نقوش مهرهای استوانه‌ای، فعالیت‌های زنان را می‌توان به چند گروه اصلی تقسیم‌بندی کرد: الف) مهرهایی که زنان را در حال انجام فعالیت‌های روزمره همچون نخ‌ریسی، ساختن کوزه یا تهیه کره نشان می‌دهند (هینتس، ۱۳۸۷، ۳۲-۳۰). ب) مهرهایی که در آن‌ها گروه‌های مختلف زنان را در حال انجام نوعی مراسم مذهبی مشاهده می‌کنیم. ج) مهرهایی که به نوعی نمایان‌گر نقش زنان از طبقات بالای اجتماع هستند. مانند زنانو زدن یک زن و یک گروه نوازنده در مقابل او که برایش مشغول نواختن هستند یا نشستن یک زن بر روی سکویی بالاتر از سایر زنان (هینتس، ۱۳۸۷، ۶۸). د) مهرهایی که الهه‌های تراز اول ایلامی نظیر «پی‌نیکیر» و «ایشتار» را به نمایش می‌گذارند (بلک و گرین، ۱۳۸۳: ۱۱۸).

در مهرهای ایلامی تصاویر مردان را به صورت‌های مختلف و با موضوعاتی گوناگون نقش کرده‌اند که مهم‌ترین آن‌ها نقش خدایان مرد است. به عنوان مثال بر روی مهری استوانه‌ای از شوش مربوط به ۱۸۵۰-۱۵۵۰ ق.م مردی در هیأت یک خدا بر روی «بیز- ماهی» دیده می‌شود که لباس مطبق و تاج شاخدار وی به وضوح خدا بودن وی را نشان می‌دهد. در دستان وی ظرفی با فواره آب به سبک و سیاق «میان‌رودانی‌ها» دیده می‌شود. این مرد همان خدای «آ» خدای آب‌ها است. دیگر خدای نقر شده بر روی این مهر «نرگال» خدای جهان زیر زمین می‌باشد (هینتس، ۱۳۸۷: ۵۶-۵۵). هر چند که بر روی مهرهای استوانه‌ای ایلام باستان، خدایانی با منشأ سومری- اکدی نظیر «انلیل»، «سین»، «ایشتار» و «شمش» به وفور دیده می‌شود، اما چهار خدای معروف ایلامی شامل «هومبان»، «الهه کیری ریشا»، «اینشوشیناک» و الهه «پی‌نیکیر» است (صراف، ۱۳۹۱: ۱۳۷).

یکی دیگر از جنبه‌های مهم این دسته از مهرها مربوط به نقوش حیوانات اساطیری است. نقش حیوان بر روی مهرهای ایلامی نکات ارزنده و جنبه‌های مثبت بی‌شماری دارد و ما را با افسانه‌های کهن از آغاز دوران شهرنشینی آشنا می‌کند. دورانی که اشکال انسانی و حیوانی سراسر کنایه‌ای است. ایزدان افسانه‌ای به صورت انسانی ظاهر می‌شوند که با خود نشانه‌هایی دارند، چنان‌چه این حیوانات شاخ بر سر دارند و شاخ علامت برتری و قدرت است (ملک زاده، ۱۳۶۳: ۲۶). شاید این گفته اغراق نباشد که بیش از ۹۰٪ مهرهای ایلامی را نقش حیوان تشکیل می‌دهد که این نقوش نماد دنیای ناشناخته ایلام محسوب می‌گردد. اساطیر نیز بازگوکننده آفرینش انسان و جهان، فرود خدایان و نبرد آن‌ها با یکدیگر، مرگ و بی‌مرگی می‌باشد و در واقع به موجودات الهی و نیمه الهی می‌پردازند و اعمال آن‌ها را روایت می‌کنند. مهم‌ترین نقش‌مایه در هنر مذهبی ایلام نقش مار است (مجیدزاده، ۱۳۸۶: ۶۱-۶۲) که موضوع اصلی فرهنگ ایلامی است و تقدیس مار ریشه در جادو دارد (هینتس، ۱۳۸۷: ۵۱). در برخی از مهرها حتی تصویر حیواناتی چون سگ و یا عقرب را نیز در کنار نقش زن قابل مشاهده است. وجود چنین نقش مایه‌هایی در کنار تصاویر زن را بایستی نشأت گرفته از اهمیت مقام مذهبی و اساطیری زنان جامعه آن روز دانست (بلک و گرین، ۱۳۸۳: ۱۱۸). علاوه بر این، سگ را می‌توان یکی از وجوه ایزدبانوی مادر دانست (کوپر، ۱۳۸۲: ۲۰۳). عقرب را نیز می‌توان نماد هرآنچه که مظهر مرگ و رستاخیز است و مظهر مرگ و اتحاد دوباره دانست (همان: ۳۵۵). مذهب ایلام دارای فردیت و ویژگی خاص خود بود. بخشی از

این فردیت شامل احترامی غیر عادی به زنانگی ابدی و پرستش مار است که ریشه در جادو داشت. مارها به شکل مارهای پیچ خورده یا مارهایی با سر انسان در اشکال مختلف به مثابه محافظان دروازه‌ها بر روی درها، نقوش حک شده شاهان بر روی مهرها همگی ریشه در اعتقادات توتمی ایلامیان داشته است. مار یک نقش مایه راستین تمدن ایلام است (هینتس، ۱۳۸۷: ۴۸-۴۷). از روزگار باستان تصویر مار پیرامون درخت زندگی در ایلام نشان داده شده و مظهر باروری یا دو مار در حال جفت‌گیری بوده‌اند که این مفهوم تا مصر نیز برده شده‌اند (بهزادی، ۱۳۸۳: ۱۳۶). دسته-بندی‌هایی برای نقوش اساطیری حیوانی بر روی مهرهای ایلامی وجود دارد که شامل موارد زیر است.

۱.۳. گاو - دیو، شیر - دیو

با بررسی نقوش مهرهای ایلامی مشخص می‌گردد گاهی این دیوها را که اغلب به شکل گاو یا شیر می‌باشند، در پیدایش عناصر طبیعی دخیل هستند و زمانی آن‌ها در نبردی سهمگین با یکدیگر قابل مشاهده است. این دیوان دو نوع شر متداول بوده‌اند آن‌هایی که مستقیماً به پیکر انسان‌ها حمله می‌کردند و آن‌هایی که اطراف انسان پرسه می‌زدند و در انتظار فرصتی بودند تا به آن‌ها و محصولاتشان زیان رسانند (کرتیس، ۱۳۷۳: ۲۲). نقوش گاو - دیو و شیر - دیو، روی مهرهای ایلامی همانند تصویری انتزاعی تصویر حوادث جهان را می‌بیند. می‌توان اندیشه تصویر تابستان و زمستان که یکدیگر را در تناوبی ابدی دنبال می‌کنند و در غالب دو حیوان مختلف نمایش داده شده‌اند (آمی، ۱۳۷۲: ۵۳) و گویا از نظر موازنه شیر، قدرت دو گاو نر را در نیروی خود دارد و به عکس گاو - شیر را کنترل کرده است (هینتس، ۱۳۷۱: ۱۹۴).

۲.۳. گریفون

گریفون که مترادف فارسی آن «شیر-دال» است یک واژه یونانی است. سر و بال و پاهای پیشین این موجود افسانه‌ای به شکل عقاب و بدن و پاهای جلوی آن به شکل شیر است. براساس تحقیقات انجام شده گریفون از اواخر هزاره چهارم ق.م در ایلام ظهور یافت و پس از گذشت چندین قرن در آثار هنری مصر و بین‌النهرین نمود یافت. ایلامیان آن را به عنوان محافظ معابد ابداع کردند (مجیدزاده، ۱۳۸۶: ۶۱). گریفون آمیزه‌ای از برترین نیروهای زمینی و آسمانی است. در کنار آن نقوش حیوانات دیگر نیز زیاد به چشم می‌خورد. این مسأله نشان دهنده ارتباط گریفون با این حیوانات است که ارواح و جانوران خبیث و شرور را در زمین و آسمان از آن‌ها دور می‌سازد (Porada, ۱۹۷۰: ۵۶). ایلامیان همچنین گریفون را به عنوان طلسمی که ارواح شریر و جادوگران را دور می‌ساخته با خود حمل می‌کردند (جابر، ۱۳۷۰: ۱۵۶).

۳.۳. دیو - اژدها

در تمامی اساطیر و باورهای قومی گذشتگان اژدها به چشم می‌خورد و معمولاً به شکل خزنده‌ای با بال‌های بزرگ، سر کاکل‌دار و دهانی مخوف ترسیم شده است و در نقوش مهرهای ایلامی نیز دارای دو سر می‌باشد و از دهانش شعله‌های آتش بیرون آمده است (Collen, ۱۹۸۷, ۶۷). معانی سمبلیک «دیو - اژدها» عبارتند از استبداد، خشکسالی، دشمن حقیقت، ظلم و قتل (جایز، ۱۳۷۰: ۱۴۹). نقش این اثر بر مهرهای ایلامی از ۳۳۰۰ ق.م تا ۱۳۵۰ ق.م ظاهر گردید.

۴.۳. سگ کماندار

نیاز متقابل انسان و سگ به یکدیگر پیوند عمیقی بین آنها به وجود آورد. از این رو انسان نیازمند روزگار با وابستگی خویش به این حیوان مفید و وفادار باورها و اعتقاداتی نیز نسبت به آن پیدا کرد. یکی از این باورها پنداشتن سگ به عنوان خدای شکار بود. قدمت این نقش بر روی مهرهای ایلامی به دوره پروتو - ایلامی می‌رسد. چندان گسترشی در حوزه اعتقادی و زندگی روزمره آنان نیافت. زیرا تنها نقشی است که از میان هزاران مهر و اثر مهر متعدد ایلامی به جای مانده است (Hroda, ۱۹۷۸, ۸۴).

۵.۳. گاو - مرد

موجودات تخیلی که نیمی از پیکره آنها به صورت گاو و نیمه دیگر آنها به صورت انسان است از نیمه دوم هزار سوم ق.م در ایلام رواج یافت. این موجود نمایانگر تفکر، تجسم روایات و به تصویر کشیدن افسانه‌هایی است که از گذشته‌های دور بر باورهای انسان سایه افکنده بود و سینه به سینه از نسلی به نسل دیگر انتقال می‌یافت (Collen, ۱۹۸۷, ۶۵). گاو مرد تجسم اسطوره معروف «گیلگمش» است که در بین‌النهرین رواج داشت و سپس به ایلام انتقال یافت و جزء باورهای آنان گردید و در کارهای هنری آنان نیز نماد یافت (Henning ۱۹۳۴, ۴۱). گاو مرد، تجسمی از دو عنصر هوش و ذکاوت انسانی و قدرت و شجاعت حیوانی است. هنگامی که این دو با هم ترکیب می‌شوند، موجود خارق‌العاده‌ای پدید می‌آید که به آمال و آرزوهای بشر ناتوان آن روزگار جامه عمل می‌پوشاند (Bucheaan, ۱۹۶۶, ۶۷).

۶.۳. مار - خدا

مار به عنوان یک نقش‌مایه اصیل ایلامی بر مهرها نفوذ و گسترش فراوان داشت. از اواسط هزاره سوم ق.م به نقوشی مشاهده می‌شود که نیمی انسان و نیمی مار هستند. این موجودات ترکیبی که شکلی از خدایان آن روزگار هستند اغلب مانند دیگر خدایان کلاه شاخدار بر سر دارند و نیمه زیرین آنها به‌مثابه تختی است که بر روی آن نشسته‌اند. مهرها و اثر مهرها که بر روی آنها نقش «مار-خدا» مشاهده می‌گردد معمولاً از شوش به دست آمده و این تصور قدرت می‌گیرد که این خدا در شوش نیز پرستش می‌شده است و دارای معابدی بوده است، هرچند که این نقش را به «این شوشیناک» خدای بزرگ ایلامیان نسبت می‌دهند (ibid, ۱۶۶۶). نقش «مار-خدا» روی مهرها به صورت زیر دیده می‌شوند: ۱. نصف بدن به شکل انسان و نیم تنه زیرین به صورت مار ۲. به شکل یک انسان کامل در حالی که بر روی تختی به شکل مار نشسته است. ۲. به شکل یک انسان کامل در حالی که بر روی تختی به شکل حیوان

نشسته و از شانه‌هایش دو مار بیرون آمده است (Frankfoot, ۱۹۵۵, ۵۶). نقش مار را به صورت مجزا یا به صورت موجودی ترکیبی با انسان در ارتباط با «اینشوشیناک» محبوب‌ترین خدای ایلامیان باستان می‌دانند، همان خدایی که «اوتناش گال» برای وی، زیگورات دوراوتناش را برپا کرد (صراف، ۱۳۹۱: ۱۳۶). نقش مار به عنوان یک نقش‌مایه خاص تمدن ایلام معرفی می‌شود و مهرهای استوانه‌ای متعددی در ارتباط با این نقش ترکیبی مار-انسان به دست آمده است (تصاویر ۲-۴). والتر هینتس در این رابطه می‌گوید: «مارهای منقوش به‌مثابه محافظ از درب‌ها بالا می‌روند، بر نقش‌های حک شده شاهان می‌خزند و دسته ابزارهایی چون تبر، عصا و چوگان سلطنتی را می‌سازند و تخت سلاطین و خدایان را تشکیل می‌دهند» (هینتس، ۱۳۷۱: ۴۷). در نقش برجسته «کورانگان» و بسیاری از نقوش مهرهای استوانه‌ای مار صرفاً اشاره بر حضور خدا در صحنه است (مجیدزاده، ۱۳۸۶، ۶۲). بنابراین مار یکی از نقش-مایه‌های اصیل تصویرسازی مهرهای استوانه‌ای ایلام را تشکیل می‌دهد. این مهرها از شوش و هفت‌تپه به وفور دست آمده‌اند و سمبل حاصل‌خیزی به خدای جهان‌زیرین، رب‌النوع چشمه آب و خدای بی‌مرگی است (نگهبان، ۱۳۷۲: ۴۳۵).

تصویر ۲. اثر مهر استوانه ای با صحنه اعطای عصای سلطنتی توسط خدا به حاکم، هفت تپه ۱۳۷۵ ق.م. (Negahban, ۱۹۹۱).

تصویر ۳. نقش مار- خدا در برابر آتش از شوش دوره ایلام قدیم، موزه لوور (Amiet, ۱۹۷۲)

تصویر ۴. خدای اینشوشیناک بر روی تختی از مار در حال اهدای حلقه سلطنت به خدای دیگر «تاپیریشا» از قرون ۱۸-۱۷ ق.م (جوزی: ۱۳۷۲).

۷.۳. دیو - پرنده

تمام نقوش «دیو - پرنده» بر روی مهرهای ایلامی سمبل باروری، زایش و رویش هستند. چیزی که همیشه انسان در طلب آن بوده و با نیروی مخالف آن مبارزه می کرده است (دوبوکور، ۱۳۷۳: ۲۵).

۸.۳. بز - ماهی

یکی دیگر از حیواناتی که نقش آن‌ها بر روی مهرهای استوانه‌ای ایلام دیده می‌شود، «بز - ماهی» است. این نقشی است وارداتی از بین‌النهرین به ایلام که پرستش آن در این سرزمین مرسوم گردید. از اوایل قرن ۶ و اوایل قرن پنجم ق.م مهري در دست است که روی آن تصویر یک بز - ماهی مشاهده می‌شود (Prorda, ۱۹۷۰, ۲۶۱) که به صورت چهارپایه رب‌النوع آب‌ها بر روی مهرهای استوانه‌ای نشان داده شده است.

۹,۳. اسفنکس

اسفنکس یک هیولای افسانه‌ای است که منشأ آن به مصر باستان بر می‌گردد و سپس به صورت‌های مختلفی به آشور و یونان راه می‌یابد. گاهی سر آن به شکل قوچ، شاهین و یا قوش ترسیم شده است و بعدها به شکل زنی درآمد که تنه آن به شکل یک شیر بالدار بود (Ware; Stafford, ۱۹۷۴: ۲۰۰). بنابراین به نظر می‌رسد اسفنکس ایلامی جنبه خارجی داشته باشد زیرا به یکباره بر روی مهرهای نیمه دوم هزاره دوم ق.م بر روی مهرهای استوانه‌ای شوش و چغازنبیل ظاهر می‌شود. این موجود در ایلام نیز جنبه مذهبی داشته است (Amiet, ۱۹۶۶: ۴۹). حیواناتی نیز که در کنار اسفنکس‌ها بر روی مهرهای ایلامی نقر گردیده‌اند، بز کوهی و قوچ کوهی می‌باشد که احتمالاً اسفنکس رب‌النوع حیوانات و حافظ مالی آن‌ها تلقی می‌گردید (تصویر ۵).

تصویر ۵. صحنه اساطیری آوردن هدیه توسط انسان- گاو برای یک خدا از هفت تپه. (Negahban, ۱۹۹۱)

۱۰,۳. شیر

بر روی بسیاری از مهرهای ایلامی نقش این حیوان درنده در حالی که به چارپایان اهلی حمله‌ور شده و یا آن‌ها را تهدید می‌کند به تصویر کشیده شده است که به صورت‌های در کمین گله، در تعقیب گله و در حال حمله به گاو بر روی مهرهای ایلامی دیده می‌شود و همچنین شکار آن یکی از نقش‌مایه‌های مهرهای استوانه‌ای ایلام را تشکیل می‌دهد (Legrain, ۱۹۲۱, ۵۱). نقوش شیر بر روی بسیاری از صحنه‌های مذهبی مهرهای استوانه‌ای ایلام نشانه اعتقاد مردم به نیروی برتر و جادویی آن به شکل یک حیوان عظیم‌الجثه مقدس است که در زندگی روزانه آن‌ها نمود یافته است.

۱۱,۳. گوزن

مهرهای استوانه‌ای ایلام منقوش به گوزن از «شوش» و «تپه ملیان» کشف شده است. گوزن علاوه بر جنبه‌های معیشتی دارای جنبه‌های مذهبی نیز بوده است. ترسیم نقش این حیوان در کنار سمبل‌های مذهبی مانند ستاره و یا پرندهای بر پشت آن نشان‌دهنده باورها و اعتقادات مذهبی ایلامیان درباره این جانور است. زمان نقش این مهرها از اواخر هزاره چهارم آغاز می‌گردد تا نیمه دوم هزاره دوم ق.م ادامه می‌یابد (Porada, ۱۹۷۰: ۵۷).

۱۲،۳. نقش آبریان بر مهرهای ایلامی

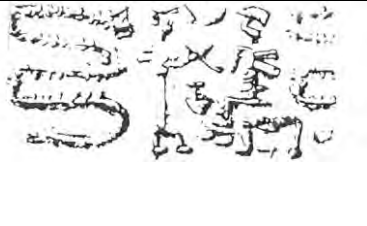
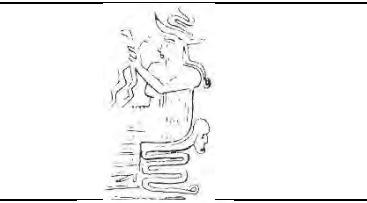
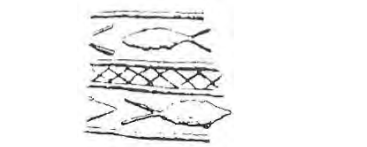
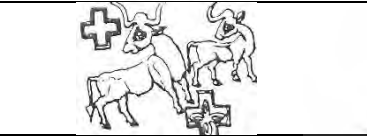
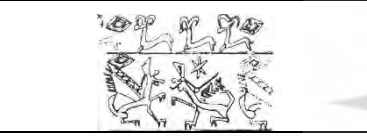
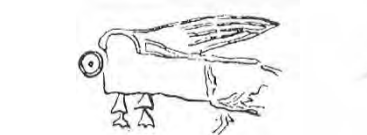

مردم ایلام به علت تماس مکرر با رودخانه‌های اطراف از قبیل کارون - کرخه و دز و اروند رود و از طرفی خلیج فارس در منتهی‌الیه جنوبی ایلام نه تنها از منابع و موجودات آبریز تغذیه می‌کردند بلکه عقایدی در این ارتباط داشتند. در ضیافت خدایان یا الهه‌های ایلامی «نقش ماهی» را زیاد دیده می‌شود که بر روی چهارپایه‌ای در مقابل آن‌ها قرار داده شده است. آثار مهرهای گروه آبریان از شوش و چغازنبیل به دست آمده است. مهرهایی که در صحنه آن‌ها نقش ماهی مشاهده می‌گردد به وسیله ال. لگرین به عنوان مهرهای ایلامی معرفی گردیده‌اند. مهرهای دیگری با نقش ماهی در حفاری شوش به دست آمده است که به وسیله پزارد در گروه مهرهای اصیل و بومی هنر مهرسازی ایلام مشخص گردیده‌اند. گروهی از مهرهایی که در حفاری شوش به دست آمده و بر روی آن‌ها نقش ماهی دیده می‌شود به وسیله پروفیسور آمیه به دوران آغاز ایلامی و گروه دیگر به دوره اواسط هزاره دوم ق.م و دوران ایلام میانه نسبت داده شده است (نگهبان، ۱۳۷۲: ۳۱۱). معانی سمبلیک ماهی، دانش، دریا، عقل، غذای مقدس و قدرت تولید است (جابز، ۱۳۲۰: ۱۳۷۰). بنابراین می‌توان گفت بازشناسی نقوش موجود بر روی مهرهای استوانه‌ای و اثر مهرهای دوره ایلامی در عین حال که برگی از تاریخ اجتماعی و اقتصادی ادوار مختلف تاریخ ایلام است می‌تواند روشن‌کننده سیر تحول دینی در این منطقه تاریخی نیز باشد.

نتیجه‌گیری

ایلامیان باستان مردمانی به شدت مذهبی بودند که در عین حال از پیشرفت‌های شهرنشینی و تجاری فوق‌العاده‌ای برخوردار بوده‌اند. همین امر موجب شد که هنر مهرسازی در زمینه مهرهای استوانه‌ای و نقوش حکاکی شده بر روی آن‌ها از پیشرفت فوق‌العاده‌ای برخوردار باشد. مهم‌ترین نقش‌مایه مهرهای استوانه‌ای متعلق به نقوش مذهبی است. در دسته‌بندی نقوش مذهبی، نقوش خدایان و الهه‌های ایلامی و میان‌رودانی به وفور دیده می‌شود که همواره به صورت مجزا و یا گروهی با همدیگر به نمایش درآمده‌اند. این دسته نقوش شامل داستان‌های اساطیری از زندگی خدایان و یا الهه‌هایی است که در بین مردمان ایلام باستان وجود داشته اما هم اکنون برای ما ناشناخته مانده است و فقط گوشه‌هایی از آن‌ها به روایت تصویر درآمده است. در دوره ایلام قدیم، الهه‌هایی نظیر «پی نیکیر» و «کی ری ریشا» به عنوان مادر خدایان ایلامی حائز اهمیت بوده‌اند اما در اواخر ایلام قدیم به مرور خدایان مذکر نظیر «هومبان» و «اینشوشیناک»

اهمیت پیدا می‌کنند. در این دوره، مذهب و هنر مهرسازی بسیار تحت تأثیر میان رودانی‌ها قرار داشت. ولذا نقوش خدایان متعدد میان‌رودانی نظیر «شمش»، «ایشتار»، «نرگال» و «سین» با نمادهای آن‌ها چون خورشید و ماه و یا ستاره به نمایش درآمده است. به نظر می‌رسد این تعدد نقوش خدایان میان‌رودانی فقط جنبه اعتقادی صرف نداشته است بلکه بخشی از آن به خاطر نفوذ سیاسی حکومت اکدی‌ها و سومر نو در هزاره سوم ق.م بوده است. اوج هنر مهرسازی ایلام در دوره ایلام میانه است که نقوش مذهبی بسیار متنوع شده و بیشترین میزان نقوش را جانوران اساطیری و ترکیبی در بر گرفته‌اند. در این دوره «اینشوشیناک» به عنوان مهم‌ترین خدای ایلام باستان مطرح می‌شود که نقش‌مایه مار را به صورت رئالیستی یا ترکیبی با سر انسان به عنوان نقش اختصاصی این خدا می‌شناسند. «اینشوشیناک» در این دوره همواره با مار همراه شده است و مقام وی به حدی ترقی می‌کند که به خدایان دیگر و پادشاهان ایلامی حلقه قدرت می‌دهد. در این دوره اسفنگس‌ها (انسان- حیوان) و گریفن‌ها (حیوان- حیوان) با شکل‌های مختلف و متنوع به شدت بر روی مهرهای استوانه‌ای رواج پیدا می‌کنند که به عنوان نمادهایی از خدایان گوناگون و تصاویری از روایات اساطیری مختلف را بیان می‌کنند. هم‌زمان با این تحولات از میزان مهرهای مذهبی با نقوش میان‌رودانی کاسته می‌شود و برعکس ایلام قدیم، بیشتر به خدایان ایلامی اختصاص می‌یابد. بنابراین اوج هنر مهرهای استوانه‌ای با نقوش مذهبی- اساطیری مربوط به دوره ایلام میانه است که بر روی تعداد زیادی از مهرهای شاهی نیز کتیبه اضافه می‌گردد. این کتیبه‌ها معمولاً معرف نام پادشاه و یا صاحب مهر است که در موارد متعددی روبروی خدایی بر تخت نشسته قرار دارند. «اسفنگس‌ها» به عنوان موجوداتی نیمه انسان- نیمه حیوان همواره نقش محافظتی و نگهبان دارند و اهمیت آن به حدی زیاد می‌شود که حتی تصاویر مار با سر انسان به نمایش می‌گذارند. در دوره ایلام نو هنر مهرسازی از روی نقش کاسته شده و تعداد کمتری از مهر استوانه‌ای به صورت پراکنده به دست آمده است که دلیل آن حملات مداوم آشوریان بوده است اما به‌طور قطع هنر مهرسازی کماکان با شکوفایی و اعتبار کمتری دنباله‌رو هنر مهرسازی ایلام میانه بوده است. لذا در مورد هنر مهرسازی می‌توان گفت که سیر تحول خدایان ابتدا متأثر از خدایان «میان‌رودانی» با نمود انسانی بوده است و هم‌زمان با آن در دوره ایلام قدیم با اهمیت کمتری، جانوران اساطیری- ترکیبی به عنوان خدایان اصیل ایلامی نقش بسته است. در دوره ایلام میانه با اهمیت یافتن «اینشوشیناک» و نمادهای دیگر به‌طرز قابل توجهی از خدایان میان‌رودانی کاسته شد و به تعداد جانوران اساطیری اضافه گردید. این فرایند در دوره ایلام نو با اهمیت کمتری به دلیل مشکلات سیاسی و اقتصادی تداوم یافت.

نوع نقوش	توضیح نقش	محل کشف	محل نگهداری	تصاویر
اساطیری	سگ کماندار	شوش (۳۰۰۰-۳۵۰۰ ق.م)	نامشخص	
اساطیری	گاو - دیو	شوش (۳۰۰۰-۳۵۰۰ ق.م)	موزه لوور	

	نامشخص	شوش (اواسط هزاره دوم ق.م)	مار - اژدها	اساطیری
	موزه تهران	شوش (اواسط هزاره دوم ق.م)	مار - خدا	اساطیری
	نامشخص	شوش (۳۰۰۰-۳۲۰۰ ق.م)	ماهی	آبزیان
	نامشخص	شوش (۳۰۰۰-۳۲۰۰ ق.م)	گاو	حیوانی
	موزه تهران	چغازنبیل (۱۳۵۰ ق.م)	اسفنگس	اساطیری
	مجموعه فروغی	شوش (۳۰۰۰-۳۵۰۰ ق.م)	گریفون	اساطیری
	نامشخص	شوش (۳۰۰۰ ق.م)	گوزن	حیوانی

تصویر ۶. جدول برخی نقوش مهرهای استوانه‌های ایلامی

منابع و مآخذ:

کتاب‌ها:

- آمیة، پیر. (۱۳۷۲). تاریخ ایلام. مترجم شیرین بیانی، ج اول، تهران: دانشگاه تهران.
- بلک، جریمی؛ گرین، آنتونی. (۱۳۸۳). فرهنگ‌نامه خدایان (دیوان و نهادهای بین‌النهرین باستان). ترجمه پیمان متین، تهران: امیرکبیر.
- بهبزادی، رقیه. (۱۳۸۳). قوم‌های کهن در آسیای مرکزی و فلات ایران. تهران: فرهنگ معاصر.
- پاتس، دنیل‌تی. (۱۳۸۵). باستان‌شناسی ایلام. ترجمه زهرا باستی، انتشارات سمت، تهران.
- پرادا، ایدت؛ رابرت دایسون و چالز ویلکینسون. (۱۳۸۶). هنر ایران باستان. جلد ۳، ترجمه یوسف مجیدزاده، تهران: دانشگاه تهران.
- جابر، گرترو. (۱۳۷۰). سمبل‌ها، کتاب اول جانوران. ترجمه محمدرضا بقاپور، تهران: جهان‌نما.

- جوزی، زهره (۱۳۷۲)، مذهب ایلام با نگرشی بر مهرهای استوانه‌ای. پایان‌نامه کارشناسی ارشد، تهران: دانشگاه تربیت مدرس.
- دوبوکور، مونیک. (۱۳۷۳). رمزهای زنده جان. ترجمه جلال ستاری، تهران: نشر مرکز.
- طلایی، حسن. (۱۳۹۳). مهر در ایران از آغاز تا صدراسلام. ج دوم، تهران: سمت.
- کامرون، جرج گلن. (۱۳۷۲). ایران در سپیده‌دم تاریخ. جلد دوم، ترجمه محسن انوشه، تهران: علمی فرهنگی.
- کوپر، جی.سی. (۱۳۸۲). فرهنگ نگاره‌ای نمادهای کهن. ترجمه رقیه بهزادی، تهران: صبحدم.
- کرتیس، وستا سرخوش. (۱۳۷۳). اسطوره‌های ایرانی. ترجمه عباس مخبر، تهران: نشر مرکز.
- لینتون، رالف. (۱۳۷۵). سیر تمدن (چاپ دوم). ترجمه پرویز مرزبان، تهران: دانش.
- ملک‌زاده بیانی، ملکه. (۱۳۶۳). تاریخ مهر در ایران از هزاره چهارم تا هزاره اول. تهران: یزدان.
- مجیدزاده، یوسف. (۱۳۸۶). تاریخ و تمدن ایلام. ج دوم، تهران: نشر دانشگاهی.
- نگهبان، عزت‌اله. (۱۳۷۲). حفاری هفت تپه دشت خوزستان، تهران، میراث فرهنگی.
- هینتس، والتر. (۱۳۸۷). شهریاری ایلام. ترجمه پرویز رجی، تهران: ماهی.
- (۱۳۷۱). دنیای گمشده عیلام. جلد اول، ترجمه فیروز نیا، تهران: علمی فرهنگی.

English sources:

- Amiet, P. (1966). Glyptiquesusian, memoires de la delegation en Persian, XLIII, Volume I-II, France
- Amiet, p. (1972). Glyptique Susienne, Memoires de la delegation archeologique en Iran, 43, 2.
- Ackerman, P. (1971). Achaemenian seals, B. iconography a survey of Persian art, London, oxford university press.
- Buchanan, B. (1966). catalogue of ancient nearcastern seals in the ashmolean museum volume 7, britian, oxford university press.
- Colon, D. (1987). first impression cylinderseals in the ancient near ceast, London.
- De Miroschedji, P, (1981). La Dieu Elamite Au Serpent et aux eaux Jaillissantes, Iranica Aniqva, 1-25.
- Feroli, P., & Fiandra, E, & tusa, s. (1979). stamp seals and the functional analysis of their sealings at shahr-i-sokhtall-III, van lohvizendeleewn(ed). south assian archaeology 1975, Leiden.
- Frankfort, H. (1955). stratified cylinder seals from thepiyalaregion. the university of Chicago.
- Hening, H. (1934). ancient oriental seals in thecollection of Mr: Edward. Newell. the university of Chicago press.
- Hroda, H. (1973). isan- Bahriyat. I/Die evgebnisse der ausgaben, hamchen.
- Kantor, H. (1969). Choghamish. oriental institute publication.
- Legrain, L. (1921). Empreintes de cachetselamites, memaires. tome, XVI, France.

- Negahban, E. (1991), excavation at Haft Tepe Iran,
Porada, E. (1993). "cylinder seals". encyclopedia iraniaca, 6, 6.
----- , (1970). Tchogozanbil, memoires de la de legation enpersian, tome X L11, volume
IV.
Ware, Dora and manreen Stafford. (1974). an illustration dictionary of ornament, Great
Britain.

